

ADNAN KADRIĆ
(Sarajevo)

OSVRT NA RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI
POD UTJECAJEM OSMANSKE VLADAVINE:
O IZOSTANKU RENESANSNE KNJIŽEVNOSTI
EVROPSKOG TIP
(OD OSVAJANJA 1463. DO 18. STOLJEĆA)

Ključne riječi: kulturna povijest, evropska renesansna književnost, književnost na osmanskom jeziku, Bosna, 16. i 17. stoljeće.

1.0. *Uvod*

Razvitak duhovnog života u bosanskom novovjekovlju pod utjecajem osmanske vlasti, odvija se, kako na razini svakodnevnih vjerskih obreda, propovijedi, rituala, svečanosti, misionarskog djelovanja u pastvi, tako i na višoj razini misaonog i umjetničkog stvaralaštva, u poeziji, logici, filozofiji i sl. U ovom radu želimo skrenuti pažnju na potrebu znanstvenog sagledavanja utjecaja određenih historijskih okolnosti na ukupnu književnu tradiciju osmanske Bosne u osmanskom periodu, sa posebnim osvrtom na period od osvojenja 1463. godine do 18. stoljeća. U dosadašnjim radovima na ovu temu izneseno je dosta općih tvrdnji, ali i činjenica nespornih u historijskoj znanosti. Jedna od takvih činjenica jeste i činjenica “izostanka” ili nepostojanja renesansne književnosti evropskog tipa u Bosni od osvajanja do 18. stoljeća. Pri tumačenju razloga izostanka renesansne književnosti evropskog tipa u osmanskoj Bosni previše je pretpostavki koje katkad i ne zaslužuju ozbiljniji osvrt u književnoj kritici i znanosti. Neka pitanja naprosto ostaju otvorena, dok se druga ne mogu ni otvoriti uglavnom zbog subjektivnih naslaga imagološki stereotipizirane literature. U skladu sa rezultatima današnje bosanskohercegovačke kulturološke

historiografije, mi ćemo u ovom radu, na donekle sistematičniji način, samo otvoriti objektivno pitanje subjektivne turske “krivice” za nepostojanje renesansne književnosti evropskog tipa u Bosni do 18. stoljeća.

2.0. *Književna renesansa kao kulturološko-civilizacijska razdjelnica i kulturološko-povijesni fenomen*

Pojam renesanse u književnosti vrlo je fluidan i višeznačan, osobito u pogledu reprezentacije osobnog identiteta čovjeka unutar zajednice.¹ U najširem, kulturološkom smislu označava preporod i ponovno oživljavanje starih ideala u književnosti. Prema općim definicijama, renesansa u evropskim kulturnim tokovima je preporod i ponovno “oživljenje” stare grčke kulture i ideala u kojima se čovjekova individualnost smješta u središte zbivanja. Sumnja u dotadašnje predstavljanje vremena i povijesti proizvodi propitivanja dotadašnjih ideala, dok se antički period smatra periodom velikog napretka u slobodi ljudske misli. U to vrijeme dešavaju se, osim pada Carigrada, i neka važnija geografska otkrića, kao što je otkriće Amerike, zatim otkriće štampe, heliocentrične slike svijeta i slično, što stvara pretpostavke za dalji razvitak onog što danas često nazivamo “humanističkim” znanostima. Cilj nije bio slijepo oponašanje antičkih djela, nego pokušaj da se ona nadmaše, a u periodu rane renesanse ta djela se nisu oštro suprotstavljala važećim skolastičkim učenjima. No različit pristup duhovnosti vremenom stvara oštrije granice. Razvija se renesansna arhitektura, slikarstvo, kiparstvo.

¹ Usporedi: *Rewriting the Self. Histories from the Renaissance to the present* (edited by Roy Porter), London: Routledge, 2002; *Representations of the self from the Renaissance to Romanticism* (edited by Patrick Coleman, Jayne Elizabeth Lewis), Cambridge University Press 2000; *Renaissance Thought and the Arts* (collected essays by Paul Oskar Kristeller), New Jersey: Princeton University Press, 1990; Finucci, Valeria (1994) *Desire in the Renaissance: psychoanalysis and literature*, New Jersey: Princeton University Press; Nelson, Jonathan Katz i Zeckhauser, Richard (2008) *The patron's payoff: conspicuous commissions in Italian Renaissance art*, New Jersey: Princeton University Press; Godman, Peter (1998) *From Poliziano to Machiavelli: Florentine humanism in the high Renaissance*, New Jersey: Princeton University Press; Pettegree, Andrew (2010) *The book in the Renaissance*, Yale University Press; *Humanity and divinity in Renaissance and Reformation: essays in honor of Charles Trinkaus* (edited by John W. O'Malley, Thomas M. Izbicki and Gerald Christianson), Leiden: E.J. Brill, 1993; Baron, Hans (1966) *The crisis of the early Italian Renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny*, Princeton University Press; Hankins, James (2004) *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections*, Cambridge University Press; *The Italian Renaissance*, (edited by Werner L. Gundersheimer), Toronto: University of Toronto Press, 1993; *The Italian Renaissance: the essential sources* (edited by Kenneth Gouwens), Malden: Wiley-Blackwell Publishing, 2003. itd.

U krajevima gdje se snažno razvio protestantizam reformisti kršćanskog učenja oštro osuđuju kipove i slike “u crkvama” smatrajući to idolopoklonstvom tako da se za veleljepne protestantske sakralne objekte više ne naručuju proizvodi “takve vrste sakralne umjetnosti”, nego se slikarstvo okreće više ka slikanju portreta ljudi – muškaraca ili žena, prizora iz svakodnevnog života, žanr-scena, pejzaža ili mrtve prirode.²

Renesansa u književnosti može se promatrati na različite načine: kao kulturološko-civilizacijska razdjelnica ili samo kao kulturološko-povijesni fenomen književnosti. Kad se govori o renesansi u Evropi, odnosno u evropskim literarnim tradicijama, i renesansi na Orijentu, u istočnim književnim tradicijama, obično se susrećemo sa različitim pristupima, te se u jednoj periodizaciji evropskoj renesansi pridaje ogroman značaj za razvitak drukčijeg tipa književnosti, dok se “preporod” u širem smislu u istočnim književnim tradicijama vezuje uglavnom za “obnovu” određenog tipa duhovnosti.³ U smislu kulturno-historijske razdjelnice, za krajeve zapadne Evrope historijski se veže za period od 14. do 17. stoljeća. Ako govorimo o kulturološkoj, a napose književnoj renesansi sa aspekta proučavanja naše teme, možemo, dakle, govoriti o književnoj renesansi evropskog modela i sličnoj renesansi orijentalno-islamskog tipa. Navedena činjenica jako je bitna za temeljnu periodizaciju evropskih književnosti, ali i za moguću stilsku periodizaciju starije bošnjačke književnosti na određene stilske epohe, tačnije za samjeravanje starije bošnjačke na maternjem i na orijentalnim jezicima

² Kada kasnije Tridentinski koncil (1545.-1563.) otpočinje sa katoličkom “protureformacijom”, odmah u prvi plan ističe ikonografsku stranu sakralne umjetnosti, tako da se snažnije otpočinju razvijati drugi stilovi u umjetnosti. Na planu književnosti, sve ono što je u Evropi nastajalo pod utjecajem humanizma i renesanse, a što je stvaralo privid prevelike slobode ljudske mašte i individualnosti svjetovno orijentirane, bilo je u protureformaciji redefinirano, te se u religijskoj literaturi iluzionizam sve više pojačava – insistira se na pompeznom prikazu svete kršćanske povijesti, pri čemu se opis “drugih” (nekršćana) pokušava dati kroz iznošenje nestvarnih legendi koje zasvodnjuju svetost kršćanstva u povijesti ljudskog roda.

³ Rumijeva *Mesnevi* kao jedno od poznatijih djela iz književnosti orijentalno-islamskog kruga okarakterizirano je kao djelo vrhunskih humanističkih vrijednosti u svjetskoj književnosti. Dakako, u periodizaciji povijesti kod današnjih muslimanskih naroda i unutar okvira teorijske periodizacije literarne tradicije muslimanskog svijeta relativno je malo klasifikacija “književnih stilskih epoha” koje se prave na osnovu događaja oveznica imanantnih književnosti i duhu književnosti, a dosta je onih koje se temelje na promjenama ili historijske ili čisto vjerske naravi. Stoga je gotovo dominantna klasifikacija starijih književnosti orijentalno-islamskog kruga na predislamsku književnost i književnost istih tih naroda nakon primanja islama. Tek nakon toga slijede pojedinačne povijesne razdjelnice bitne za pojedinačne narode i književnosti pisane na određenom orijentalnome jeziku.

u odnosu prema važnijim književnim pravcima i u Evropi i na Istoku, odnosno u historijskim okvirima tadašnjeg Osmanskog carstva koje je formalno objedinjavalo neke osnovne smjernice književnih tokova u orijentalno-islamskim književnostima.

Da bi se cjelovitije sagledala kulturološka interakcija muslimanskog i kršćanskog svijeta u periodu pojave renesanse, najinteresantnije su pojave koje se dešavaju u sredinama gdje zajednički žive muslimanski i kršćanski narodi. U periodu pojave rane renesanse to su krajevi u Španiji, u Anadoliji i nekim dijelovima balkanskih krajeva. U Španiji je u 14. i 15. stoljeću bila značajna zajednica muslimana arapskog porijekla, i baš na tom području već u 11. stoljeću došlo do svojevrsnog *mističkog preporoda* koji je imao važne implikacije za razvijanje duhovnosti u književnostima muslimanskih naroda, odnosno do pojave “začetaka” *mističke renesanse* u islamskim književnostima pod utjecajem učenja Ibni Arebija, koje je na neobičan način ujedinilo “ideju humanizma i ideju svetosti nedokučivog” u univerzalni mistički koncept Ljubavi. Unutarnja duhovna strana “mističkog književnog humanizma” u poeziji muslimanskih naroda stavlja “čovjeka”⁴ u središte tesavufskog poetskog i proznog teksta. U Endelusu, u Španiji zanimljiv je i susret književnosti španskih Jevreja i muslimana,⁵ gotovo koliko i susret muslimana i kršćana. Posebno su

⁴ Naglašeno spominjanje nekih “dijelova ljudskog tijela” u gotovo svakom gazelu, u rubajjama, kasidama, mufredima i musammatima i danas šokira svakog čitatelja koji se susreće sa divanskom književnošću. Napominjemo da je to metaforika dijelova ljudskog tijela koja se potpuno razlikuje od metaforike dijelova tijela u evropskim srednjovjekovnim literarnim tradicijama. U tom pogledu ni divanska književnost Bošnjaka nije izuzetak. U većini gazela sreću se simboličke lekseme, kao što su: oko, lice, obrve, solufi, obrazi i sl. Prema poetskom konceptu orijentalno-islamske mističke poezije “Čovjek jeste simbol Bitka” (*Al-Insān ramz al-wuġūd*), dok se mistički humanizam u tom pogledu ispoljava kroz poruku o nužnosti “samospoznaje” kao sastavnog dijela apsolutne Spoznaje. Humanizam, kao kulturološko-civilizacijski pravac i razdjelnica društvenih vrijednosti, različito se odražava u evropskoj literarnoj tradiciji i u književnostima muslimanskih naroda. Naime, književni preporodni valovi stalno zapljuskuju kako evropske književnosti tako i duhovne horizonte u književnostima orijentalno-islamskog kruga, s tim da se ti valovi, ma koliki bili, zbog specifičnih kriterija klasifikacija, najčešće ne nazivaju i ne određuju kao globalni renesansni književni tokovi, jer ne daju duhovnost drugog tipa kao što je to, naprimjer, slučaj sa evropskom renesansom. Općenito govoreći, renesanse u književnostima orijentalno-islamskog kulturnog kruga od srednjeg vijeka do perioda kolonizacije bile su naprosto obični kulturološko-povijesni fenomeni, a ne revolucionarne kulturološko-civilizacijske razdjelnice u smislu promjene duhovnosti.

⁵ Vidi: Sáenz-Badillos, Angel (1997) “Philologists and Poets in Search of the Hebrew Language”, *Languages of Power in Islamic Spain*, (Edit. Ross Brann), Bethesda: Cornell University; Drory, R. (1998) “Hebrew Literature with Arabic”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, (Edt. Julie Scott – Paul Starkey), London.

zanimljive studije koje imaju za predmet usporedbu određenih poetskih formi ili književnih žanrova u arapskoj književnosti u Andaluziji i kasnije renesansne književne tradicije u Italiji i Španiji.

Što se, pak, tiče "renesanse" u književnosti na orijentalnim jezicima, u muslimanskim zemljama, može se govoriti o različitim vrstama renesansi,⁶ ali nas prije svega zanima ona vrsta kulturološke renesanse koja stiže preko osmanske literature i umjetnosti u Bosnu. Radi se o onom tipu "kulture" renesanse koja, po svemu sudeći, otpočinje snažniji razvoj nakon osvajanja Carigrada, kad Osmanlije "preuzimaju ceremonijalni dvorski život" i materijalne pogodnosti za razvoj umjetnosti, arhitekture, slikarstva i književnog djelovanja.⁷ Ovdje želimo prvo ukazati na opću osobitost književnog stvaralaštva u Osmanskom Carstvu: književna djela se pišu i na narodnom turskom jeziku, pretežno u onim krajevima gdje žive turski narodi, ali i na visokostiliziranom jeziku tzv. "dvorske" književnosti, dok se međusobno prepliću ideje, kako stare turkijske i perzijske epike, tako i posebne vrste divanske lirike uveliko nastale pod utjecajem perzijske klasične književne tradicije. Predrenesansni dio visokostilizirane divanske poezije počinje također pod utjecajem perzijske književnosti još u vrijeme Seldžuka, dok mistički tok klasične tesavufske poezije počinje razvoj u arapskoj književnosti. Popularni ibniarebijevski koncept nalazi se i kod brojnih perzijskih pjesnika na perzijskom govornom prostoru, ali i kod Rumija, u Anadoliji. Međutim, klasični period u literaturi na osmanskom jeziku, najopćenitije govoreći, otpočinje u 15. stoljeću nakon osvajanja Carigrada, desetak godina prije pada posljednjeg bosanskog kralja Tomaševića u Jajcu.

⁶ Kao što je to opisano u brojnoj literaturi; Vidi: Saliba, George (2007) *Islamic science and the making of the European Renaissance*, Massachusetts: MIT Press; Kraemer, Joel L. (1986) *Philosophy in the Renaissance of Islam: Abū Sulaymān Al-Sijistānī and his circle*, Leiden: Brill; Kraemer, Joel L. (1992) *Humanism in the renaissance of Islam: the cultural revival during the Buyid age*, Leiden: Brill Paperbacks; Abdus Salam Muhammad, *Renaissance of sciences in Islamic countries* (edited by H. R. Dalafi and Mohamed Hassan), Singapore: World Scientific Publishing, 1994; *The renaissance of Islam* (edited by Adam Mez, Salahuddin Khuda Bukhsh, David Samuel Margoliouth), Jubilee Printing and Publishing House, 1937; *Islam and the Italian Renaissance* (edited by Anna Contadini and Charles Burnett), London: The Warburg Institute and University of London, 1999; Gutas, Dimitri (1998) *Greek thought, Arabic culture: the Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbāsīd society*, New York: Routledge i sl.

⁷ Ono što je bitno za proučavanje razvoja duhovnog života, jeste i sljedeće: materijalna, civilizacijska dostignuća vrlo se jednostavno usvajaju među skoro svim slojevima društva (arhitektura, slikarstvo, muzika, odjeća, prevozna sredstva, privreda, uređenje ekonomije i dvora, zanati, kuhinja itd.), ali se duhovne vrijednosti daleko sporije usvajaju i naprosto slijede vlastitu logiku razvitka.

Na samom dvoru, nakon osvajanja Carigrada, jedan dio bizantijskih učenjaka stavlja se u službu sultana, ali se istovremeno dovode i neki pjesnici sa perzijskog govornog područja. Postepeno se razvijaju brojne aktivnosti na prevođenju sa arapskog i perzijskog jezika različitih djela iz orijentalno-islamske tradicije, iz oblasti matematike, fizike, botanike, geografije, historiografije.⁸ Evropski renesansni slikari stalno su bili blizu osmanskog dvora i slikali su razne prizore iz osmanskog života,⁹ ali i osmanska minijatura umjetnost bila je prilično razvijena. Ono što je zanimljivo za osmanske minijaturiste jeste činjenica da su oni najčešće u isto vrijeme bili i pisci, pjesnici ili kroničari koji su nastojali da objedine likovnu umjetnost sa književnim tekstom.

Da se ne shvati jednostrano, utjecaji renesanse kao općeg kulturološkog pokreta morali su se osjetiti i u Bosni na najmanje dva načina: posredstvom kulturološke razmjene Osmanskog carstva na visokoj razini, tačnije između osmanskog dvora i dvorova manjih pokrajina u Italiji, dvora u Francuskoj, Holandiji i sličnih dvorova, posebno kulturološkom razmjenom između lokalnih uglednika raznih konfesija sa Dubrovnikom, Venecijom i ostalim krajevima u kojima je bilo renesansnoga duha. U oblasti muzike također je evidentna kulturološka razmjena. Na osmanskom dvoru bili su prisutni muzičari iz raznih dijelova Evrope, dok su brojni evropski umjetnici bili inspirirani orijentalnim temama u muzici. Treba naglasiti da se u Veneciji na kraju 15. i na samom početku 16. stoljeća javlja jedan za nas zanimljiv umjetnik, svirač lutnje i “skladatelj frotola i ricercara renesansne Venecije”, sa 126 frotola i 46 ricercara. Poznat je kao Franjo Bosanac (Franciscus Bossinensis). Njegova djela sačuvana su i štampana u dvjema zbirka u Veneciji od 1505. do 1509. godine. O njegovom životu nema dosta podataka, ali se zna da je živio u Veneciji. Nažalost nemamo nikakvih podataka o bilo kakvom utjecaju njegovog djela na duhovni život u Bosni. Juraj Dragić (1445-1520) iz Bosne, poznat pod imenom Georgius Benignus, bio je filozof i teolog. No, na prostoru same Bosne, kao što se vidi iz popisnih deftera, duhovni život je bio gotovo zamro u 16. stoljeću: čak su i franjevački duhovnici povremeno obilazili malobrojne drvene crkvice da se dodatno ne sruše.

⁸ Teško je govoriti o nekoj organiziranoj aktivnosti za razvitak “kulturnog preporoda” u carstvu u 16. stoljeću, osobito za vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog, ali posebna državna izdvajanja za umjetnost i na dvoru i u ostalim segmentima društva, nova osvajanja i donošenje novih stilova u slikarstvu, kao i novih djela za prevođenje, u isto vrijeme razvijaju snažan duh poštovanja umjetnosti, prirodnih i “humanističkih znanosti”.

⁹ Poznato je da je Mehmed-paša Sokolović tražio od venecijanskih slikara da ga slikaju i to nije nikakva novost.

Analiza takve situacije zahtijeva sagledavanje ukupne situacije i u Bosni i u susjedstvu, osobito u pogledu razvoja ili stagnacije duhovnog života.

Dok evropske književnosti preuzimaju i oživljavaju motive iz drevne grčke (helenske) tradicije, književnost na osmanskome jeziku uglavnom "preuzima" motive i junake iz drevne perzijske civilizacijsko-kulturološke tradicije, s tim da vrlo često pod utjecajem mističke tesavufske poetske duhovnosti brojne "antičke" perzijske pripovijesti dobijaju najčešće resemantiziranu mističku, tesavufsko-filozofsku kontekstualizaciju.¹⁰ Ako se pogleda duh evropske renesansne književnosti u Bosni i susjednim krajevima, taj duh se najprije može osjetiti u vrlo razvijenoj dubrovačkoj literarnoj tradiciji. Glavni žanrovi jesu lirika, osobito *petrarkistička* lirika (čak samo jednoj osobi), *bukolička* poezija (sa razvijenim opisima prirode sa naglaskom na harmoniji s prirodom), zabavna lirika i u vrlo malom obimu religiozna lirika. Na osnovu brojnih historijskih pokazatelja i književnih djela, možemo, nažalost, konstatirati kako u bosanskoj književnoj tradiciji na maternjem jeziku u 16., pa i u 17. stoljeću možemo uglavnom govoriti samo o pedagoško-didaktičkom "dašku" religiozne srednjovjekovne postrenesanse, dok se o renesansi evropskog tipa sa naglaskom na tradiciji humanizma antičke inspiracije teško može i govoriti. S druge strane, književno-prijevodna i poetska renesansa na orijentalnim jezicima u osmanskoj Bosni posebna je tema koja traži posebna objašnjenja i razvija se po vlastitoj logici, u skladu sa općim trendovima književne renesanse orijentalno-islamskog tipa u Osmanskom Carstvu.

3.0. *Literatura o bosanskoj književnoj tradiciji u predosmanskom periodu i renesansa*

O duhovnosti srednjovjekovne Bosne detaljno pišu brojni istraživači.¹¹ Osim preglednih sintetskih radova, za nas su zanimljivi radovi o natpisima na stećcima, krajišničkim pismima, *Hvalovom zborniku* i

¹⁰ Renesansa se vezuje i za pokret u nauci i umjetnosti u širem smislu, ali nas u ovom radu zanima, prije svega, književna renesansa, i to renesansna književnost evropskog tipa u osmanskoj Bosni.

¹¹ Posebno su akribični najnoviji sintetski radovi Muhameda Filipovića i Dubravka Lovrenovića. Akademik Filipović bavi se bosanskom duhovnošću u nekoliko tomova, sa tendencijom da njegova studija bude najopširnija sinteza o spomenutoj temi. Dubravko Lovrenović, bosanskohercegovački medijavelist, objavio je knjigu *Na klizištu povijesti: (sveta kruna ugarska i sveta krana bosanska): 1387-1463* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis 2006). Knjiga je vrlo zanimljiva, akribična i inovativna. U njoj se govori o nekim stilovima gradnje u Istočno-centralnoj Evropi kao geografskoj i povijesno-kulturološkoj regiji.

Miroslavljevom evanđelju. Ni sintetske studije koje se općenito bave duhovnošću i književnošću srednjovjekovne Bosne naprosto ne bilježe tragove eventualnog utjecaja evropskog humanizma i renesanse u književnim djelima.¹² Evropska renesansa kao kulturološko-civilizacijski pokret širila se postepeno, no, njene utjecaje gotovo da i ne osjetimo u Bosni u 15. stoljeću. Istočno-centralna Evropa kao “geografska i povijesno-kulturološka regija” u svojoj politici Bosnu je nastojala promatrati kao zastupnika ugarskih političkih ciljeva na Balkanu bitno obilježenom bizantijskom duhovnošću, ali i civilizacijsko-kulturološkim intencijama nadolazećeg Osmanskog Carstva. Jedini mogući utjecaji humanizma i renesanse mogli su doći iz mediteranskih krajeva posredstvom trgovaca iz Dubrovnika, Venecije i iz primorskih krajeva. Franjevci, iz poznatih razloga, nisu bili promotori ideje “novog pokreta” renesanse u onom smislu u kojem su se ti pokreti profilirali u Firenci i vodećim centrima pokreta u Italiji tog vremena. Naprotiv, ideja da se smisao života postiže u “pobožnom povlačenju iz svijeta i bogatstva”, uglavnom kroz promoviranje ideje “vjerski utemeljenog” siromaštva i isposništva, bila je posve oprečna “novoj ideji” i filozofiji života koju su u to vrijeme najsnažnije afirmirali Firentinci, zalažući se za što aktivniji “svjetovni život u bogatstvu”.¹³ Što se tiče zapisa o duhovnosti na bosanskom dvoru, malo je sačuvanih književnih tragova u kojima bi se osjetio duh evropske renesanse sa Mediterana.

Princip djelovanja “u siromaštvu” možda je i održao franjevački red u novoj ekonomskoj situaciji, ali je u duhovnom pogledu jači udarac za misionarsko djelovanje franjevac početkom 16. stoljeća bio pokret za reformaciju, nego neki drugi faktori. Kao što je teško govoriti da je apsolutna većina stanovništva srednjovjekovne Bosne bila okrenuta “patarskoj” Crkvi bosanskoj, još je teže pokušavati dokazivati posebne sklonosti tog istog stanovništva prema katoličanstvu, franjevcima ili nekoj drugoj vjerskoj skupini.¹⁴ Postojanje Crkve bosanske bilo je

¹² Takvi utjecaji mogu se možda pretpostaviti kroz predstavljanje određenih filozofskih djela, ali, zbog same naravi filozofije i bitno definirane religiozne usmjerenosti istih, teško da možemo govoriti, čak i u tom slučaju, o duhovnosti kulturološko-civilizacijski definirane renesansne književnosti “evropskog tipa” u njima.

¹³ Neki utjecaji renesanse u slikarstvu osjete se u Dalmaciji, dok se u Bosni teško može govoriti o takvim utjecajima, pogotovo što nemamo sačuvanih spomenika koji bi to potvrdili. Nažalost, osim nekih povelja i izvještaja, nemamo dovoljno sačuvanih pouzdanih materijalnih tragova koji bi posvjedočili utjecaj renesanse na tadašnje moguće dvorsko ili sakralno slikarstvo. Budući da u našem radu želimo pisati o književnosti, mogući slikarski utjecaji, čak i pretpostavljeni, nisu tema našeg osvrta.

¹⁴ Vidi: Lovrenović, Dubravko (2006) *Na klizištu povijesti: (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska): 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo: Synopsis.

stvar i religije i politike, i duhovne i materijalne samostalnosti. Imajući na umu da se od početka 15. stoljeća u Bosni često sreću Osmanlije, očekuje se i svojevrsni kulturološko-civilizacijski susret domaćeg bosanskog stanovništva sa nekim oblicima kulture koja dolazi sa njima. Što se tiče duhovnosti, nažalost, nema gotovo nikakvih dokumenata o takvim kulturološkim dodirima u oblasti književnosti, osim kakvog štureg podatka u starim kronikama i na pokojem stečku o islamizaciji nekog stanovnika Bosne, a nema čak ni nekih posebnih literarnih djela, ako izuzmemo kratke ispise na sakralnim objektima i usmenu predaju, o zajedničkom učešću pojedinih bosanskih velmoža i “Turaka” u lokalnim razmiricama među bosanskom vlastelom.

4.0. *Osmanska Bosna: Nacrt za mozaik književnih renesansi na Periferiji?*

U kulturološkim studijama balkanskih krajeva u 15. i 16. stoljeću bitno je, kao što smo naveli, ukazati na najmanje tri moguće vrste “kulturološko-civilizacijskih preporoda različitog intenziteta”. Takvi preporodi se, u zavisnosti od intenziteta, uvjetno mogu katkada nazvati i renesansnim bez obzira na njihov stupanj artikularnosti u književnoj kritici i društvenoj javnosti. Radi se naprosto o pretpostavljenom sudbinskom susretu četiriju velikih kulturološko-civilizacijskih duhovnih tradicija: evropsko-kršćanske literarne tradicije, orijentalno-islamske, bizantijsko-grčko-slavenske i sefardske judeo-španjolske tradicije koja u mozaik bosanske duhovnosti ulazi krajem 16. i početkom 17. stoljeća.

Kada se govori o djelima bosanskih franjevacu prije dolaska Osmanlija, već smo spomenuli da je vrijeme razvijanja rane renesanse u Italiji vrijeme je kad se franjevački red u Bosni i nije bio nešto osobito ustabilio, a duh renesanse kakav su zagovarali Leonardo da Vinči, Mikelandelo, Rafaelo i ostali umjetnici bio je daleko od svakodnevnih potreba franjevačkih monaha, često i putujućih, u drvenim crkvicama po udaljenim malim mjestima u Bosni, dok je period tzv. “visoke renesanse”, početni period vlasti Osmanlija u Bosni, obilježen velikim “protestantskim” udarima na duhovne granice Bosne Srebrene, tako da je već 1570. polovina od 3,5 miliona stanovnika Ugarske prihvatila luteranstvo, četvrtina kalvinizam, a četvrtina je bila podijeljena na unijate, pravoslavne i katolike. (Lovrenović 2006:688) Treba napomenuti da su bosanski franjevci tada bili čvrsto povezani sa ugarskim franjevcima, tako da se teško stanje među franjevačkom “pastvom koja je napuštala katoličanstvo” odražavalo i na stanje bosanskih franjevacu. Treba napomenuti da se radi o ugarskom stanovništvu koje nije bilo pod osmanskom vlašću, dakle, o stanovništvu koje nije primalo islam

nego protestantizam. Slobodnije govoreći, na teško stanje “razvoja duhovnog života” bosanskih franjevacu u 16. stoljeću više je utjecao proces “raskatoličenja stanovništva Ugarske” koja se najvećim dijelom graničila sa Osmanskim carstvom nego brojni drugi faktori koji se često navode današnjoj literaturi. A i to je, po našem mišljenju, jedan od mogućih razloga zašto u 16. stoljeću u Bosni ne bilježimo gotovo niti jednog franjevačkog autora kao pisca ili pjesnika.

Zbog toga, krajem 16. i početkom 17. stoljeća papa i Sveti savez za propagandu vjere (*Sancta Congregatio de Propaganda Fidae*) otpočinjnu snažne aktivnosti za “rekatolicizaciju Ugarske”, koje su urodile plodom te je veliki dio Mađara ponovo prihvatio katoličanstvo. A tada, što svakako nije slučajnost, javlja se prvo fra Matija Divković, kao izraziti predstavnik tzv. protureformacijske književnosti, odnosno naglašene religiozne literarne duhovnosti, a zatim i ostali slični autori. Njegova su poznata djela *Nauk krstjanski za narod slovinski* (1609), *Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice divice* (1611), *Razlike besjede Divkovića svrhu evanđelja nedjeljinijeh priko svega godišta* (1614), te skraćena verzija za propovjedi *Nauk krstjanski s mnoziemi stvari duhovnijemi i vele bogoljubnijemi* (1616). Od književnih tekstova također kritičari izdvajaju sljedeće propovjedi *Verši Abramovi*, *Plač blažene divice Marije*, *Verši prilike Isukrstove*, *Prigovaranje meju križem i Gospom divicom Marijom*, te brojne molitve i litanije. Sličnom tematikom bave se, gotovo šablonizirano, i ostali bosanski franjevci. I kronike su na brojnim mjestima u funkciji propovijedi i ukazivanja na čudesa i proročanstva mudraca. U ukupnoj književnoj produkciji bosanskih franjevacu od 1463. do početka 18. stoljeća gotovo da nema niti jednog djela u duhu renesansne književnosti evropskog tipa. S druge strane, u Evropi se zapažaju dva pristupa u literaturi o muslimanima: prvi je onaj koji se temelji na pisanjima o muslimanima još od križarskih ratova gdje su muslimani inferiorni i dehumanizirani zbog vjere i drugi pristup rijetkih sekularnih književnika koji ne posmatraju muslimane i Osmanlije samo kao “vjerske neprijatelje po Kristu”, već ih također predstavljaju i kao humaniste koji su Evropi otkrivali starogrčku filozofsku tradiciju na koju su se naslanjali tadašnji renesansni mislioci i filozofi. Ako se, također, osvrnemo na književnost na “predziđu kršćanstva”, treba se odmah skrenuti pažnja da je i tu situacija dvojaka: dubrovačka renesansna književnost dopušta da Turci budu predstavljeni i svjetlijim bojama i ne kao neprijatelji, dok katolička književnost ranog novovjekovlja i protureformacijska književnost zadržavaju uobičajenu stereotipiju “vjerskog neprijatelja”, vrlo često dehumaniziranog ili prikazanog kao duhovno inferiornoga bića.

Duhovnost bosanskih muslimana razvija se s procesom primanja islama, a značajno sa razvojem obrazovnog sistema. Dakako, utjecaji su višestruki. Nakon osvajanja Bosne dolazi do razmjene ne samo kulturoloških dostignuća Carstva nego i “razmjene vladarskih loza”, pri čemu Herceg Stjepan Kosača daje kao zalog sultanu Mehmedu II. svog mlađeg sina koji odrasta na osmanskome dvoru zajedno sa Zigismundom Tomaševićem, a obojica, nakon primanja islama, obavljaju vrlo značajne i odgovorne poslove u Carstvu. Mladi Stjepan Kosača, odnosno Ahmed-paša Hercegović nekoliko puta postaje veliki vezir, piše poeziju, ženi se sultanovom kćerkom, njegova djeca odrastaju na Dvoru u vrijeme velikih osvajanja Egipta i arapskih pokrajina, a neka od te djece bave se također pisanjem poezije. Zigismund Tomašević poznat je kao vojskovođa Ishak Kraljević, ličnost koja se spominje u proznim osmanskim kronikama. Dakle, već krajem 15. i početkom 16. stoljeća djeca iz porodice Kosača i Tomaševića imaju ulogu kulturološkog mosta između carigradskog, bosanskog i hercegovačkog dvora. Početni period u razvoju poezije Bošnjaka na orijentalnim jezicima mogli bismo uvjetno nazvati periodom poezije bosanske aristokracije koja je otpočela pisanje bosanske poezije na orijentalnim jezicima. Bosanski sandžakbeg Jakub-paša Bošnjak 1493. godine piše kasidu o Krbavskoj bici. Veliki vezir Ahmed-paša Hercegović, sin Hercega Stjepana Kosače, kao što smo već naveli, piše kasidu posvećenu sultanu Selimu I. Ali-beg Širi, unuk Hercega Stjepana Kosače i sultana Bajazida, ostavlja iza sebe veliku stihovanu povijest o osvajanju Egipta, Nasuh Matrakčija sin Karadoza – Visočanin također je bio dio dvorski kroničar i pjesnik. Pitanje zašto su Bošnjaci muslimani pisali poeziju na orijentalnim jezicima, sa manjim izuzecima autora koji su pisali uporedo nešto poezije i na maternjem jeziku, pitanje je koje zahtijeva posebnu elaboraciju. Prije svega, čak i prije govora o obrazovnom sistemu na nižim razinama, treba samo usput spomenuti da su “djeca i unuci srednjovjekovnih bosanskih vladara” pisali poeziju na osmanskome jeziku, prihvatajući taj jezik kao jezik kulture i književnosti, kao jezik afirmacije književnih i duhovnih vrijednosti. Kasnije se sa razvojem obrazovnog sistema u Bosni u raznim većim mjestima formiraju kulturno-obrazovni centri koji utječu na razvoj kulture i tradicije pisne literature, proze i poezije.

U drugoj polovini 16. stoljeća možemo govoriti i o aktivnom učešću bosanskih pjesnika u preporodnom valu tzv. *prijevodne književne literature* uglavnom sa perzijskog jezika. Veliko poetsko djelo *Muradnama* Derviš-paše Bajezidagića ustvari je poetska adaptacija sličnog djela pod nazivom *Sehaname* Mevlane Binaija sa perzijskog jezika. Najduža ljubavna mesneviya u bošnjačkoj poeziji na orijentalnim jezicima koja

ima preko 7.000 stihova *Hüsn ü Dil (Ljepota i Srce)* također je varijanta slične prozne pripovijesti iz perzijske književnosti. Navedena poema ima sličnosti i sa antičkim grčkim romanesknim epovima. Utjecaj perzijske književnosti vrlo je jak i kod Hasana Zijaije Mostarca, ali i kod brojnih kasnijih bošnjačkih divanskih pjesnika. U 17. stoljeću, slobodnije govoreći, javlja se mnoštvo poetskih djela različite tematike (i epike i lirike i satire), tako da se, s obzirom na sve navedeno, može sasvim utemeljeno govoriti i o posebnim, zlatnim periodima u razvoju bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima – o svojevrsnoj bosanskoj poetskoj renesansi na orijentalnim jezicima. No, u samom tekstu djela Bošnjaka na orijentalnim jezicima zapažaju se i neki drugi utjecaji.

Ako se pogledaju najopćenitije odlike orijentalno-islamske literarnosti u Osmanskom Carstvu, uočit ćemo sljedeće: u početnom periodu, mimo poezije, kod bosanskih autora na orijentalnim jezicima javlja se svojevrsni individualizam i potreba za enciklopedijskim obrazovanjem. Tako Nasuh Matrakči Visočanin, umjetnik na dvoru u vrijeme Sulejmana Veličanstvenog, piše djela iz matematike, bavi se crtanjem mapa, slikanjem minijatura, kaligrafijom, unosi neke novine u pisanje administrativnih dokumenata, piše nekoliko vrlo vrijednih kronika, sastavlja djelo o ratnim vještinama.

Za razliku od renesanse na Zapadu, kod Osmanlija se u slikanju minijatura zapaža snažni perzijski utjecaj, a ne grčki utjecaj, pogotovo u slikama Osmana Nakkaša iz Foče. Ako se pogleda u historiju islamske umjetnosti, može se govoriti o različitim interpretacijama načelnih stavova islama o navedenoj umjetničkoj grani. Što se tiče slikarstva, u minijaturama Nasuha Matrakčija Visočnina u početnoj fazi možemo pretpostaviti snažniji utjecaj bizantijskog stila slaganja boja, zatim malo jači utjecaj perzijskog minijaturnog slikarstva nakon pohoda na Perziju, srednjoevropski stil prilikom slikanja gradova po Mađarskoj, te vrlo moguć i sličan utjecaj nekih evropskih minijatura prilikom slikanja Venecije, Liona i Tulona 1543. godine. Razumljivo je da se Matrakčijev pristup slikarstvu dosta razlikuje od Mikelandelovog¹⁵ pristupa slikarstvu, čak i u pogledu slikanja "ljudskih likova". S druge strane, dosta osmanskih minijaturista, među kojima i Osman Nakkaš iz Foče, slikaju ljudske likove pod utjecajem klasične perzijske minijature. U slikarstvu se zapaža i svojevrsni univerzalizam, ali i posebnosti koje odva-

¹⁵ Bez obzira na to što ga neki, čini se, malo i pretjerano nazivaju osmanskim Mikelandelom, on je ipak, kao slikarska figura, posljedica i utjecaja određenog stila ali i, sudeći po njegovim djelima, samostalan umjetnik koji je razvijao svoj vlastiti odnos prema slikarstvu, ponajprije pod utjecajem klasične islamske literature o slikanju ljudskih likova.

jaju renesansu u evropskim slikarskim pravcima i renesansu slikarstva osmanskog tipa slikanja.

Nadalje, osobina uglavnom poznatijih prozних kronika bio je realizam, one su sadržavale vrlo precizne opise mjesta zbivanja, bojnog polja, prilično realne brojke učesnika bojeva, precizne datume kad se nešto događalo, dok se individualnost u književnim djelima zapaža ponajprije u pisanju autobiografskih djela. Autobiografska djela koja su bila popularna u evropskoj renesansi, u poeziji Bošnjaka na orijentalnim jezicima javljaju se uglavnom u periodu kad se u Evropi razvijala tzv. visoka renesansna kultura. Najzanimljivije su poetizirane autobiografije Varvarija Ali-paše i Intizamija. Tradicija mecenatstva u poeziji na osmanskome jeziku bila je poznata naširoko, a mecene su bili uglednici iz raznih slojeva društva.

Metrika kao sastavni dio poetike Bošnjaka na orijentalnim jezicima preuzeta je iz stare, predislamske arapske poezije, uz dopune i varijacije u skladu sa poetikom drevne perzijske literarne tradicije. Mitološki junaci u poeziji u najvećem broju pjesama jesu drevni perzijski junaci iz "herojske" epohe. U stihu se uporedo razvijaju i epika i lirika (i narativna i nenarativna), ali i satira. U prozi je česta biografija, historijska kronika, ljetopisi, stilizirana pisma i slične forme. Jezik se osobito njeguje na visokoj razini kako bi naprosto bio sredstvom integracije poetske imaginacije ukupne poetske duhovnosti orijentalno-islamskog Istoka. Humanizam se razvija više kroz mističke verzije univerzalne humanosti prema čitavome čovječanstvu.

Istovremeno se razvijaju književnosti i na lokalnim jezicima. Uskufija i Kaimija se javljaju tek polovinom 17. stoljeća, ali je i njihov primjer važan da se skrene pažnja na to da je i sam Uskufija, koji se školovao na Dvoru, naglasio potrebu da se sastavljaju djela i na lokalnim jezicima, a on je sastavio stihovani bosansko-turski rječnik u koji je uključio dosta narodnih leksema, čak i neke vulgarne. Dok se u renesansi budi interes za proučavanjem grčkog jezika, kod Osmanlija se na Dvoru, odmah po osvojenju Carigrada, javlja snažan pokret za učenjem i pisanjem poezije na perzijskom jeziku. Veliki perzijski pjesnici klasici ostaju uzor gotovo svim značajnijim divanskim pjesnicima na osmanskome jeziku. Radi se naprosto o istoj poetici sa filotehničkog aspekta i/ili sličnim poetikama sa aspekta literarne duhovnosti.¹⁶

¹⁶ Naime, smatramo da bi bilo zanimljivo sistematski usporediti pitanje "poetske uzoritosti" perzijske poezije i perzijske poetike u "osmanskoj poetici" i poeziji na osmanskome jeziku i sa aspekta ispitivanja koliko je i simbolički sadržaj određenih mitskih junaka iz perzijske tradicije bio prisutan, i u kom omjeru, u poeziji na osmanskome jeziku. Zapravo, fenomeni kao što su usporedba sultana sa perzijskim

Posebno je zanimljivo pitanje koliko se i u kom periodu pridavala pažnja “racionalnom i znanstvenom” shvatanju svijeta koje je u evropskoj renesansi snažno razvilo raznolike individualne pojavnosti u literaturi na raznim jezicima. Naime, otvoreno je i pitanje da li se i zašto u kulturološkom suodnosu na literarnom planu “individualnost poetske svakodnevice” povlači pred mističkom individualnošću različitih duhovnih, mističkih poetskih koncepata. Moguće je da je razlog navedenim pojavama čak i prerano “izdizanje” prijevodne i umjetničke renesanse u sfere tzv. “*visoke kulturalne renesanse*” odmah iza osvajanja Carigrada, bez odvojenog prethodnog “preporodnog” razvijanja izvan dvora, što je zapravo, preuzimanjem primata perzijske drevne književne tradicije, pučku književnost stavilo u posve drugi plan, gotovo u poluprivatnu sferu kulturološke afirmacije. Poseban je problem, po našem mišljenju, i sam način širenja poetike književnosti na orijentalnim jezicima koji se širio ili preko razvijenog obrazovnog sistema ili preko tekijjskih krugova unutar određenog tarikata, tako da je i takav suodnos uveo neku vrstu “samokontrolirajuće poetske renesanse” u skladu sa određenim mističkim konceptom kod pjesnika na orijentalnim jezicima.

Još jedna razlika u evropskoj renesansnoj književnoj tradiciji i preporodnoj visokostiliziranoj osmanskoj književnoj tradiciji jeste i postepena decentralizacija duhovnog autoriteta rimokatoličke crkve, te pojava reformiranog pravca pod imenom protestantizam u raznim dijelovima Evrope, s jedne strane, dok je u Osmanskom Carstvu “vjerska” elita ostala izvan “lomova” i reformi takve vrste donekle i zbog posredničke uloge određenih tarikata, dok je, uvjetno govoreći, “svjetovna” elita nastojala držati čvrsto ključeve uprave u svojoj nadležnosti

vladarima, korištenje gotovo istih legendi ljubavne tematike iz perzijske književnosti (*Hüsn ü Dil, Hüsn ü Aşk, Mah u Mihr* itd.) i slične opće pojave u žanrovskim raslojavanjima poezije na osmanskom jeziku fenomeni su koji se ne iscrpljuju samo u formalnom preuzimanju motiva. Za proučavanje duha određene književne tradicije bitan je i “duhovni sadržaj” preuzetih motiva. Zajedničke poetske osobitosti nisu samo u tehnici pisanja, u općim motivima iz orijentalno-islamske tradicije, nego i u samom “duhu” literature na orijentalnim jezicima. Naime, pitanje je, naprimjer, da li i koliko su motivi iz perzijske mitologije, bez određene (najčešće mističke) resemantizacije, bili prisutni u različitim žanrovima u književnosti Arapa i književnosti nearapskih naroda na arapskom jeziku u Osmanskom Carstvu. Naime, pitanje duha, tačnije pitanje uzora za “duhovnost”, jeste pitanje ukupnog samjeravanja svjesnog ili nesvjesnog preuzimanja “antičkog perzijskog naslijeđa” u književnost na osmanskom jeziku ili možda i u opću kulturnu klimu svih krajeva Osmanskog Carstva. Navedeno pitanje ostavljamo otvorenim za studioznija istraživanja, za radove koji nadilaze prostor ovog skromnog priloga.

sa kontroliranjem budžeta u skladu sa općom ekonomskom situacijom Carstva, s druge strane. Zapravo, renesansna nauka u oblasti prevode-
nja kod Osmanlija počela je i prije sultana Sulejmana Veličanstvenog,
jer je Carigrad u vrijeme osvajanja zauzimaio svojevrsnu "centralnu
društvenu poziciju" između tadašnjeg Istoka i Zapada. Naime, kao što
su neki intelektualci i umjetnici koji su otišli iz Carigrada zbog tur-
skih osvajanja, iz centra svjetskih trgovačkih odnosa, bili svojevrsni
podsticaj za razvoj određenih kulturnih sredina u Evropi, utječući čak
i na razvoj renesansnih pokreta u znanosti i umjetnosti, na isti način
su i oni carigradski učenjaci i umjetnici koji su ostali na dvoru pod
osmanskom upravom utjecali na neke "preporodne" naučne i umjet-
ničke tokove u tadašnjem Osmanskom Carstvu. Gotovo svi trgovački
putevi između Istoka i Zapada nakon pada Carigrada išli su jedno vri-
jeme preko Osmanskog Carstva. Osvajanjem sjevernih dijelova Afrike
Osmansko Carstvo doživljava stanoviti procvat u ekonomiji zahvalju-
jući sudanskom zlatu. Međutim, sa geografskim otkrićima i kolonizaci-
jom Amerike, posebno dolaženjem do rudnika zlata u Južnoj Americi,
"Carigrad" na trgovačkoj karti svijeta više nije Centar nego Periferija.
Stoga je Osmansko Carstvo bilo u snažnom ekonomskom napredova-
nju negdje do sredine 16. stoljeća, kad postepeno počinje gubiti ulogu
"posrednika u svjetskoj trgovini". Situacija se odražava i na kulturu.
Ekonomski značaj Evrope sve je veći, a Osmanskog Carstva sve manji.
Obim trgovačkog poslovanja posredstvom Osmanskog Carstva sve se
više smanjuje, budžet je sve manji, počinje kriza, prestaju osvajanja,
smanjena su izdvajanja za nauku i umjetnost. Većina kulturnih centara,
što je bila olakšavajuća okolnost, već se razvila ranije, u 16. stoljeću.
Umjetnici i pjesnici koji su se obrazovali pod svojevrsnim utjecajem
"književnog preporoda" sredinom 16. stoljeća i dalje nastavljaju pisati
svoja djela, a sljedeće generacije nastavljaju tu tradiciju pisanja. Tako
u 17. stoljeću, unatoč izvjesnoj stagnaciji, imamo period kanonizacije
onih literarnih vrijednosti naslijeđenih iz preporodnog perioda osman-
ske književnosti prethodnog stoljeća, tako da je taj period, po našem
mišljenju, period tzv. produžene "osmanske književne renesanse". I u
tom periodu ima dosta bošnjačkih pisaca i pjesnika na orijentalnim je-
zicima. Nakon Bečkog rata i gubljenjem velikih prostora u Ugarskoj
krajem 17. stoljeća počinje faza oživljavanja lokalnih motiva u knji-
ževnosti na osmanskom jeziku, Carstvo se sve više okreće sebi. Takva
situacija se odražava i na književnu produkciju i tematiku. Tako se i u
književnosti Bošnjaka krajem 17. i početkom 18. stoljeća javlja tzv.
okrenutost lokalnim temama, javljaju se medžmue (zбирke) u kojima
je sve više lokalnih pjesnika i u kojima se sve više bilježe događaji u

Bosni. Jedno od tipičnih djela tog perioda u starijoj bošnjačkoj književnosti jeste Medžmua (Ljetopis) Mula Mustafe Bašeskije.

Budući da su za razvitak književne produkcije važni i ekonomski faktori, sasvim je jasno zašto se kod bosanskih franjevaca u periodu “organizirane protureformacije” javlja bogatija književna produkcija. Naime, franjevački red je imao daleko manje “džemate” (vjerske zajednice) od zajednica bosanskih pravoslavnih sveštenika, ali je imao bogatiju literaturnu produkciju. Naime, pravoslavni krajevi u cjelini, ne samo oni u okviru Osmanskog Carstva, bili su u tom periodu na periferiji svjetskih trgovinskih odnosa. Početkom 16. stoljeća čak je i “kasnije moćna Rusija” bila mala kneževina koja se postepeno razvijala i izrastala krajem 16. i u 17. stoljeću u državu koja se mogla nadmetati sa tada moćnom Poljskom. Rusija se ozbiljnije uključuje u svjetske trgovinske tokove sa izgradnjom luke na Baltiku i sa početkom trgovine sa Trećim svijetom, o čemu svjedoči i *Sefaretnama* (ambadorski izvještaj) Osmana Šehdija Bjelopoljaka napisan sredinom 18. stoljeća. No, to što je pravoslavlje u svijetu, ne samo u Osmanskom Carstvu, dugo bilo u stanovitoj *ekonomskoj izolaciji*, katkad i samoizolaciji, omogućilo je “duhovnim pastirima” da znatno više porade na pridobijanju vjernika na razini svakodnevnih obreda i svetkovina, dok se literarni duh gradio na “narodnoj kulturi”, bizantijskoj mitologiji i usmenoj predaji.

Što se tiče književne tradicije bosanskih pravoslavnih pisaca i pjesnika od osvajanja Bosne do 18. stoljeća, ona se razvijala isključivo u okvirima pravoslavne crkve. Štamparija u Goraždu obavijena je velom misterioznosti, ali duhovnost knjiga štampanih u toj štampariji nije ni blizu evropske renesansne književnosti.

Duhovnost bosanskih Sefarda u Osmanskom Carstvu u navedenom periodu pisana je uglavnom na hebrejskom. Ona se odvijala unutar sefardskih vjerskih zajednica na različitim nivoima. Nakon osvajanja Carigrada, na osmanskome dvoru nalaze se ugledni ljekari Jevreji, ali i Jevrejke koje su bile učiteljice nekim uglednim ženama iz dvorske svite. Bogatstvo i velika disperzija robe i kapitala u različitim trgovačkim središtima u Osmanskom Carstvu i u Evropi, uz međusobnu povezanost, utjecala je na stvaranje dobrih pretpostavki za razvitak duhovnog života i za pisanje književnih djela u sredinama gdje su bile veće sefardske zajednice. U 16. i 17. stoljeću sefardska zajednica u Sarajevu bila je relativno mala, a početkom 18. stoljeća ona postepeno raste. Nehmija-Hija Hajon, poznati sarajevski jevrejski teolog i filozof koji rođen 1650. u Sarajevu, dosta je putovao po svijetu, a na početku 18. stoljeća štampano je svoje teološko-filozofske rasprave u Berlinu. Njegovi spisi su uglavnom religiozno-filozofske naravi i nisu iz domena književnih djela, osobito ne iz domena renesansne književnosti evropskog tipa.

5.0. *Vječito otvoreno pitanje: Zašto u Bosni nije bilo evropske renesansne književnosti?*

Svaki istraživač razvoja duhovnog života¹⁷ u Bosni susreće se sa vrlo važnim pitanjima definiranja pojma “duhovni život”: da li se pod pojmom duhovni život razmatra samo duhovnost u užem smislu svedena na pitanje vjerskog života, kako to rade brojni kulturni povjesničari crkvenog duhovnog života u Bosni, ili, pak, duhovnost u širem značenju, u smislu proučavanja različitih oblika duhovnosti iskazanih kroz umjetnost, nauku i književnost. Sintetske radnje o razvoju duhovnog života u Bosni u osmanskome periodu kod različitih vjerskih skupina javljaju ubrzano uglavnom od sredine 19. stoljeća, s jedne strane, sa istraživanjima Otta Blaua, Giljferdinga i ostalih, kao i sa razvojem nacionalnih pokreta. Tako se u literaturi najčešće spominju sljedeći kulturni djelatnici, istraživači i znanstvenici koji su se bavili nekim aspektom duhovnog života Bosne u osmanskome periodu: Julijan Jelenić, Josip Matković, Safvet-beg Bašagić, Ivo Andrić, Muhamed Enveri Kadić, Kalmi Baruh, Mehmed Handžić, Sima Ćirković, Veselko Koroman, Moritz Levi, Nedim Filipović, Smail Balić, Hazim Šabanović, Muhamed Filipović i drugi. Svi spomenuti istraživači dali su svoj veliki doprinos proučavanju i razumijevanju složenosti tematike kakva je tema razvoja duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine.¹⁸

Radovi brojnih bosanskohercegovačkih osmanista činjenično ukazuju na različite povijesne okolnosti koje su važne za proučavanje duhovnog života u Bosni u navedenom periodu, kao i na to da se situacija u Bosni razlikuje u 15. i 16. od, naprimjer, one u 17., 18. i 19. stoljeću, posebno u pogledu razvoja duhovnog života u određenim konfesionalnim zajednicama. Hipoteze o zaustavljenom civilizacijskom razvoju u Bosni sa dolaskom “turske” vlasti mogu se razvijati na najmanje dva

¹⁷ Duhovni život u užem i u širem smislu jedan je od predmeta kulturne povijesti kao znanstvene discipline unutar historije kao znanosti. Radovi na spomenutu temu nisu danas nikakva novina. Razlika između radova koji se danas pišu i koji se stotinama godina pišu uglavnom leži u načinu analize premda su izvori manje ili više nepromijenjeni. Ako se piše dijakronijska studija o utjecajima na razvitak duhovnog života, uz pretpostavljeni znanstveni pristup, takva studija nužno podrazumijeva dobro poznavanje povijesti. To je važno, između ostaloga, i zato što historijska zbivanja u dužem vremenskom periodu podrazumijevaju određene historijske zakonitosti i sistem funkcioniranja društva i društvenog okvira za razvijanje određenih kulturnih aktivnosti.

¹⁸ Tematski najcjelovitiju sintezu o duhovnom životu svih četiriju vjerskih zajednica daje akademik Muhamed Filipović u trećem tomu svoje čeverotomne studije o bosanskoj duhovnosti pod nazivom *Historija bosanske duhovnosti. Duhovni život Osmanske Bosne* (Svjetlost 2010).

načina: slijepom afirmacijom navedene hipoteze ili relativiziranjem iste. Slijepa afirmacija takve hipoteze dodatno relativizira istu, dok relativiziranje dodatno pojačava interes za pitanja jako važna za razumijevanje problema “zaustavljanja razvoja civilizacije i duhovnog života” u Bosni sa dolaskom Osmanlija. Doista, neki navode argumente kako se sa dolaskom Turaka gubi ekonomski oslonac za razvoj katoličanstva ili pravoslavlja, dok drugi postavljaju pitanje zašto “turske vlasti” nisu davale povelje, kao što su ahdname katolicima i pravoslavcima, za pripadnike Crkve bosanske. Sva pitanja su zanimljiva, ali nisu pitanja koja trpe generaliziranje, osobito u sferi duhovnosti.

Treba napomenuti i sljedeće: historijski izvori sasvim jasno ukazuju na činjenicu da prije dolaska “Turaka” u Bosnu gotovo da ne možemo ni govoriti o nastajanju i urbanom razvoju “gradova”, dakako, ako izuzmemo manji broj gradova utvrda, kao što su Jajce, Zvornik ili Borač. Svi ostali gradovi i gradska naselja razvijaju se sa dolaskom Turaka, kao što su: Banja Luka, Sarajevo, Mostar, Tuzla, Travnik, Novi Pazar, Gornji Vakuf i brojni drugi. Razvoj zanatstva se intenzivira, a na mjestima gdje su nekad bila trgovišta ili mala naselja nastaju kasabe i gradovi. Raste broj gradskog stanovništva i stvaraju se posebni kulturni centri, te u njima gradski sloj stanovništva. Novi i ključni problem, koji također treba analizirati, jeste pitanje “duhovnog identiteta” novonastalih gradova i gradskih naselja, a manje problem općeg materijalnog civilizacijskog razvitka. Većina stanovništva u naseljima koja se urbaniziraju jeste muslimansko stanovništvo.

Politika osmanskog sistema obrazovanja i projiciranja budućih gradskih naselja bila je osmišljena, ali, ipak, nije problem samo politika urbanizacije već je i to, po našem mišljenju, više “problem duhovnosti” budući da je ista politika urbanizacije i razvitka osmanskog obrazovnog sistema bila, naprimjer, i u Sarajevu i u Solunu, ali su rezultati islamizacije posve suprotni.

Najveće pitanje i problem u dokazivanju hipoteze o zaustavljanju civilizacijskog i duhovnog razvitka Bosne sa dolaskom turske vlasti jeste problem što je islam u ogromnom procentu primalo lokalno stanovništvo za razliku od brojnih drugih krajeva na Balkanu i u tadašnjoj Anadoliji. Hipoteze o tome da je islamizacija olakšana zbog sličnosti bogumilskog učenja sa islamskim učenjem nekad je bila popularna a sada je ostala aktualna samo u krugu manjeg broja istraživača. Doduše, osmanistika se gotovo i ne bavi tim pitanjem, ali pitanje “duhovnosti” uvijek će ostati pitanje koje plijeni pažnju ne samo istraživačke nego i šire društvene javnosti.

Omiljena tema pisaca koji su željeli pisati o razvoju duhovnog života pod osmanskom (ili “turskom”) vlašću jeste tema “ugroženosti i

položaja nemuslimana” u Bosni za vrijeme turske vlasti. I ta je hipoteza poodavno relativizirana budući da se, kako je stanovništvo bilo podijeljeno na muslimane i nemuslimane, u isto vrijeme sasvim utemeljeno počinje pisati i o posebnim vrstama “ugroženosti muslimanske populacije” koja se konstantno osipa, kako se vidi već od 1604. godine do dolaska austrougarske vlasti, pa i kasnije, dok se u vrijeme te iste “turske vlasti”, posebno u drugoj polovini 17. u 18. i početkom 19. stoljeća zapaža intenzivnija kolonizacija određenih bosanskih krajeva “nemuslimanskim” stanovništvom iz Dalmacije, pa čak i iz središnje Srbije. Tako se povećavao broj nemuslimana, a smanjivao broj muslimana. I to je posljedica turske vlasti u Bosni, ali i snažnih ideja koje su podstaknute Propagandinim pokretom za obnovu katoličanstva u Bosni. Od sredine 17. stoljeća u Bosni pod turskom vlašću zapaža se blaga, ali organizirana aktivnost na krstjanizaciji nekih dijelova Bosne. Djela bosanskih franjevacu odmah se štampaju u italijanskim štamparijama i služe uglavnom za potrebe jačanja pozicije Crkve.

Politika centralne osmanske vlasti prema “muslimanima u Bosni” bila je uzrokom višestoljetnih povremenih pobuna bosanskih muslimana, i prije pobuna nemuslimana u Bosni. No, pod utjecajem određenog broja “teorijskih” radova poznatih zapadnih historičara, a još češće pod utjecajem “nacional-preporodnih” historičara, povremeno se, u skladu sa hipotezom “o ugroženosti nemuslimana”, pokušavaju iskoristiti čak i neki primjeri koji nemaju baš puno veze sa Bosnom, uz često zanemarivanje historijskih izvora koji govore o “povremenoj ugroženosti” i nemuslimana i muslimana u Bosni u osmanskom periodu. Ukratko, kad se govori o duhovnom religijskom životu, članci su često kontradiktorni uglavnom na razini generaliziranja samog problema ugroženosti.¹⁹

Andrić, ugledni i kontraverzni bosanskohercegovački nobelovac, u svojoj disertaciji direktno, a brojni drugi autori indirektno, piše o katastrofalnom utjecaju Turaka po razvoj književnosti “domaćeg slavenskog stanovništva”, petnaestak godina nakon što je Bašagić doktorirao na baštini bosanskih “slavenskih” muslimana na orijentalnim jezicima. Navedeni autor vjerovatno misli i na prekidanje književne tradicije na slavenskim jezicima, i tu je u pravu, ali, pošto daje i neke opće stereotipne tvrdnje u kojima zaključuje da je književnost muslimana na orijentalnim jezicima pisana u “stranom” duhu, već ulazi na područje koje je, kao slavist, slabije poznao.

¹⁹ Najočitiiji je primjer Pečke patrijaršije u kojem se obnavljanje i privremeno dokidanje rada patrijaršije pokušava dekontekstualizirati i uokviriti u poznate stereotipe o “ugroženosti” određene zajednice. Izuzetak predstavljaju rijetki radovi u kojima se odustaje od romantičarskih nacionalnih preuveličavanja određenih fenomena i pojava.

Ako se i zanemare i članci u *Glasniku Zemaljskog muzeja* o kontinuiranoj pismenosti bosanskih ljudi na bosančici, te popularnost arebičke pismenosti na bosanskom jeziku, ne može se reći da su brojna prozna djela o kojima je pisao Bašagić pisana u “stranom duhu”, osim ako se pod tom sintagmom ne aludira na imagološki “stranu duhovnost” u odnosu na kršćane, odnosno hrišćane. Međutim, ako se ta književnost samjerava prema duhu onih kojima je bila namijenjena, dakle muslimana, onda je navedeni stav pomalo nelogičan. Ilustracije radi, poetika tekijске alhamijado poezije ista je kao poetika tekijске poezije na orijentalnim jezicima u Bosni; poetološki obrasci su identični bez obzira na jezik na kojem su pjesme napisane.²⁰

Na osnovu dosadašnjih studija, poznato je da je i prije i nakon dolaska osmanske vlasti u Bosnu, literatura bosanskih katolika u 16. i 17. stoljeću, kao i književnost pravoslavnih duhovnika, bila svedena uglavnom na religioznu, populističku crkvenu literaturu i populističku crkvenu povijest, dok se duhovnost bosanskih muslimana, ipak, u to vrijeme razvijala u širokim okvirima književno-umjetničke renesanse u Osman-skom Carstvu, nakon osvajanja Carigrada, Egipta, Mekke, Medine i dijelova Perzije. Ako se analiziraju zanimanja bosansko-muslimanskih pisaca, pjesnika i filozofa na orijentalnim jezicima, zapaža se sljedeće: neki od tih pjesnika bili su i po nekoliko puta veliki veziri (već smo spomenuli Ahmed-pašu Hercegovića Kosaču), neki su bili na položaju sandžakbega / paše (Derliš-paša Bajezid-zade, Husejin Telli Bosnevi, Varvari Ali-paša), neki su bili carski pjesnici – šahnamedžije (Hukmi Mostarac), neki kroničari na Dvoru (Matrakči Visočanin, Mehmed Halifa i dr.), neki su bili šefovi diplomatskih sultanskih delegacija (Osman Šehdi Bjelopoljak), neki kaziaskeri (Ahmed Bejazić Mostarac itd.), visoki vojni zvaničnici (Vusleti Ali-beg Užičanin), vrhovni vjerski poglavari svih muslimana svijeta – šejhul-islami (Mustafa Bali iz Foče, Mehmed Refik-efendi iz Rogatice itd.), pisari (Mula Mustafa Bašeskija), trgovci (pisari brojnih medžmua), kadije (Sabit Užičanin, Siphazade Ahmed), imami (Aga Dede iz Dobra), muderrisi (Abdullah Mahir, Ahmed Rušdi itd.), muftije (Muhamed Čišić Mostarac itd.), šejhovi (Ali Dede Mostarac, Hasan Kaimija, Sari Abdullah Bosnevi itd.), derviši (Ahmed Gurbi i dr.), učenici u medresama, mulazimi (Vali Novopazarac i dr.). Navedeni pjesnici i književnici djelovali su, dakle, na različitim društvenim

²⁰ Dakle, strani jezik je jedan kriterij, a “strani” duh je drugi kriterij. Pogotovo ako se ima na umu da je veliki dio proznih djela iz oblasti islamistike nastajao na stranim jezicima po istom modelu kao što je veliki dio katoličkih religioznih djela nastajao na latinskom jeziku, ili pravoslavnih djela na tadašnjem arhaičnom crkvenoslaven-skim jeziku.

razinama: jako je velik broj proslavljenih dvorskih pjesnika i kroničara, znatan broj komentatora klasičnih filozofskih djela, ali i velik broj lokalnih pjesnika koji nikada nisu odlazili iz Bosne. Kao što se vidi, bosanski pjesnici su imali različite pozicije u društvu – od učenika u medresama do vrhovnog vjerskog poglavara islamskog svijeta – šejhul-islama, od lokalnog pisara i kadijskog pripravnika do kadiaskera i od konjušara i običnog vojnika do velikoga vezira. Ukratko, pjesništvo i književnost na orijentalnim jezicima ušli su u sve slojeve bosanskog muslimanskog stanovništva.²¹

Da bi se bosanski pjesnik mogao razviti u pjesnika na osmanskom jeziku u lokalnoj sredini, on je morao u sebi nositi dio književne kulture prijestonice Carigrada, ali i kulturni duh sredine u kojoj je živio i radio. Afirmacija velikih bošnjačkih divanskih pjesnika podrazumijevala je veliku uključenost tih pjesnika u opće kulturne tokove u Carstvu. U okviru tzv. osmanske prijevodne renesanse, osobito u drugoj polovini 16. stoljeća, prilikom prevođenja klasika perzijske književnosti iz perzijskog u osmanski jezik, brojni bošnjački pjesnici ujedno su i prevodioci tih djela sa drugih na osmanski turski jezik, dakle, aktivni učesnici onoga što bi se moglo nazvati prijevodno-renesansnim periodom u razvoju književnosti na osmanskom turskom jeziku.

No, po našem mišljenju, jedno od vrlo zanimljivih pitanja za proučavanje duhovnog života i duhovnosti u užem i širem smislu jeste sljedeće krajnje pojednostavljeno, ali neizmjerljivo važno pitanje u književnoj kritici starije bošnjačke literarne tradicije: *ako je Bosnu već bio zahvatio val "istočnjačke" književne renesanse u djelima bosanskih muslimana*

²¹ Neki pjesnici su pjevali samo u stilu tekijske poezije (tekke edebiyati) ili poezije na maternjem jeziku, neki u stilu narodne poezije (halk edebiyati), u stilu filozofske poezije ašika (narodnih pjevača prigodničke tematike), u stilu visokostilizirane divanske poezije, na različitim jezicima. Brojni bošnjački pjesnici pjevaju na osmanskom turskom jeziku, što je sasvim razumljivo: pjevanje na osmanskom turskom jeziku bilo je izrazito popularno u Osmanskom Carstvu. Jedan broj bošnjačkih pjesnika koji je bio na službi u arapskom govornom području pisao je poeziju i na arapskom jeziku. Na perzijskom jeziku pjevali su oni pjesnici koji su duboko uronuli u pjesničke autoritete iz klasične perzijske književne tradicije. Bilo je i bosanskih pjesnika pjevali su na sva tri spomenuta jezika. Neki su istovremeno počeli pisati poeziju i na maternjem i na nekom od orijentalnih jezika. Muhamed Hevai Uskufi pjeva i na turskom i na bosanskom jeziku u prvoj polovini 17. stoljeća, a Hasan Kaimija sredinom 17. stoljeća piše *Divan* i poetsko djelo *Varidat*, a u tim djelima ima pjesama i na maternjem bosanskom i na osmanskom turskom jeziku. No, to su djela koja se već razvijaju u 17. stoljeću, stoljeću tzv. kanonizacije poetskih vrijednosti i u književnim djelima Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Procesu zrelog doba kanonizacije prethodila su velika djela pjesnika i na Istoku, ali i djela bosanskih autora na orijentalnim jezicima.

na orijentalnim jezicima, zašto u ukupnom književnom stvaralaštvu, naprimjer, bosanskih katolika i/ili pravoslavaca, ne primjećujemo val europske književne renesanse kakvu primjećujemo u Dubrovniku i dubrovačkoj književnosti, s obzirom na to da su i sami Dubrovčani bili formalno u sastavu Osmanskog Carstva i da su kroz Bosnu stalno prolazile dubrovačke trgovačke karavane? Odgovor koji se logički nameće vrlo je jednostavan: evropsku renesansnu književnu tradiciju nije imao ko unijeti u bosanski duhovni prostor, a kamoli u književnost.

I sami su franjevci duhovni religiozni red koji je u vrijeme evropske renesanse i inače općenito preferirao "religioznu literaturu". Njih nije, po svoj prilici, osobito ni zanimala književnost tipa književnosti evropske renesansne literarne tradicije. Stoga bosanski katolici mogu zahvaliti franjevcima za bogati religiozni literarni opus, ali, u isto vrijeme, ne mogu kriviti Osmanlije (i/ili Turke) zašto njihovi "duhovni pastiri", katolički redovnici školovani po Italiji, u svojim djelima na bosanskom "slavinskom" jeziku nisu afirmirali renesansnu književnu tradiciju, a pogotovo renesansnu poeziju. Takva je naprosto situacija i u poeziji. Što se tiče franjevačkih kronika, one se pretežno naslanjaju djelomično na staru srednjovjekovnu a djelomično na protureformacijsku tradiciju pisanja kronika: sa obaveznim oslanjanjem na starozavjetnu svetu povijest, dok su dijelovi kronika koji se odnose na opis lokalnih događaja u Bosni prilično imagološki stereotipizirani.

S druge strane, ljetopisi fra Nikole Lašvanina ili fra Bone Benića, naprimjer, imaju dosta strukturalnih sličnosti sa nekim međžmuama i ljetopisima Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Sa strukturalnog aspekta, primjetne su, dakle, sličnosti navedenih kronika pisanih djelomično na latinskom i bosanskom i onih koje su pisane djelomično na bosanskom i uglavnom na osmanskome jeziku. No, teško je reći da se tu radi o nekom značajnijem utjecaju evropske renesansne kronike bez obzira što navedena pojava još nije dovoljno istražena i valorizirana u starijoj bosanskoj književnoj tradiciji. No, i u književnosti na "slavinskom" bosanskom jeziku u osmanskome periodu izostaje književni duh evropske renesanse. Moguća nagađanja i malobrojni izuzeci dodatno potvrđuju navedenu hipotezu.

Također, treba naglasiti da se bosanski franjevci susreću sa krizom koja duboko pogađa evropsko katoličanstvo već u 16. stoljeću kada se javlja pokret za reformaciju. Javljaju se ideje drukčije, protestantske duhovnosti unutar crkve, iza koje slijedi protureformacijska ideja. Franjevački red nije imao uobičajenu crkvenu organizaciju, i temeljio se pretežno na djelovanju redovnika misionara, tako da je naglašena religiozna književnost bila glavna odlika tzv. odbrambene protureformacijske

literature. Razumljivo je da u takvoj književnoj produkciji baš i nema mjesta za ona djela koja “po duhu” odudaraju od “protureformacijskog pokreta”.

Osim naglašenih instrukcija za protureformacijsko djelovanje, franjevci su imali i drugi problem, a to je problem ambijenta. U većim gradskim kulturnim centrima dugo vremena bilo je jako malo katoličkog stanovništva. Naime, većinu gradskog stanovništva u Bosni sačinjavalo je muslimansko stanovništvo. Budući da je većina katoličkog stanovništva živjela na selu, franjevci su se naprosto morali prilagoditi svakodnevnim potrebama seoskog stanovništva. A, gledajući u cjelini, lučonoše evropske književne renesanse ipak su bili gradovi a ne sela, čak i u Evropi tog vremena. Zato u franjevačkoj religioznoj literaturi dominira “propovjedna pedagoško-didaktička” literatura. Osim toga ne treba zaboraviti da je “princip siromaštva u redu” višestoljetni princip djelovanja kod franjevaca, te da je taj princip kroz povijest reda više puta razdijelio franjevačke duhovnike na različite vrste. Oni franjevci koji su željeli izvorno primjenjivati pravilo reda u siromaštvu u početku su živjeli pretežno u pustinjačkim zajednicama.²²

Religiozni duh književnosti bosanskih franjevaca u 16. i 17. stoljeću bio je u skladu sa idejama protureformacije, a samim franjevcima ideja evropske renesansne književne tradicije nije predstavljala vrijednost i zadatak “svetog duhovnog poslanja”. U književnosti evropskog pokreta humanizma i renesanse u prvi plan se isticao ideal čovjeka, te ideal antičke estetike i osjećaja za ljepotu i umjetničko. Treba napomenuti da razlika između renesansne književnosti ili humanističkog pravca u književnosti, s jedne strane, i književnosti religiozne protureformacijske književnosti bosanskih franjevaca, nije samo u jeziku izražavanja, jer su se franjevci izražavali i na latinskom i na maternjem, već ponajprije u izražavanju određenog “tipa duhovnosti”.

Što se tiče bosanske književnosti na orijentalnim jezicima, treba napomenuti sljedeće: teško je govoriti o humanizmu tipa antičkog grčkog shvatanja humanizma i mjesta čovjeka u društvu i zbog same naravi osmanske države. Iako u brojnim divanima (zbirkama) pjesama Bošnjaka na orijentalnim jezicima možemo naći ime Aristotela i Platona u vrlo pozitivnom kontekstu, to ne mijenja opću usmjerenost i narav samih djela.

Danas se obično u literaturi, zapisanoj pri pojavi ili kanonizaciji nacionalno-preporodne historije kod Srba u 19. stoljeću, bilježe pojedinačni podaci čiji je cilj iznošenja prebaciti svu “krivicu” duhovne stagnacije

²² Maračić, Ljudevit Anton (2001) *Maleni i veliki – franjevci konventualci u Istri*, Zagreb: Provincijalat franjevaca konventualaca Sveti Duh.

na “zle” Turke i “domaće poturice” koji su izdali pradjedovsku vjeru. Takav je i sljedeći “zapis” iz trebinjskog manastira koji se odnosi na 1509. godinu, a u kojem se navodi: “*radi naših grehova postiže nas izmailska železna palica, koja neštedno poražava ustanove pravoslavne vere; i razrušiše se svete crkve i izmeniše predanja svetih ktitora, tako te se umališe i zakon i knjige. I mnogi nemučeni ni od koga otstupiše od pravoslavlja i pristaše uz njihovu veru, kao što apostol pre reče, gledajući njihovo množenje i veliko slavlje...*”²³

No, sve navedene konstatacije o “zlim Turcima” vrijedile su i za franjevce u Bosni koji, za razliku od pravoslavnih popova, od početka 17. stoljeća ipak pišu vrlo značajna djela religiozno-didaktičkog karaktera kako bi olakšali narodu shvatanje vjere u svakodnevnom životu. Nažalost, čak ni takva literarna produkcija kod bosanskih pravoslavaca od osvajanja Bosne do kraja 18. stoljeća naprosto ne postoji, a kamoli neka značajnija renesansna književna produkcija evropskog tipa. Ne ulazeći u detalje i historijsku uvjetovanost takve situacije pravoslavnog stanovništva u osmanskoj Bosni, ako bismo izuzeli primjer bosanskih franjevaca, gotovo da je posve uvjerljiv argument da su Turci krivi za zastoj duhovnog života u osmanskoj Bosni.²⁴ Dakako, bez obzira na to da li su za takvu situaciju krivi neobrazovanje popova ili zulum Turaka, rezultat je isti: ni u književnosti bosanskih pravoslavaca u 15., 16. i 17. stoljeću nema gotovo ni traga renesansne književnosti evropskog tipa, kao što je nema, naprimjer, niti u krugovima pravoslavne crkve pod austrougarskom vlašću u 17. stoljeću.

6.0. Zaključak

U obradi duhovnosti osmanske Bosne bilo bi dobro uvijek slijediti makro-interkulturalni model istraživanja bosanske duhovnosti različitih vjerskih tradicija: muslimana, katolika, pravoslavnih i Jevreja. Povijest je već sazdala zidove kulturološke i duhovne povijesti Bosne sa sve četiri strane bosanske religijske tradicije. Prostorije i unutarnje pregrade ujedno su i pregrade i zajednički zidovi koji spajaju spomenute četiri duhovnosti u jednu jedinstvenu kulturološku građevinu. Historijske okolnosti i ideje koje spajaju spomenute duhovnosti sačinjavaju krov takve građevine, te je proučavanje duhovnosti osmanske Bosne uveliko zasvođeno tim idejama. No, proučavanje i građenje svake građevine podrazumijeva građenje i proučavanje od temelja. Stoga i pitanje kao što je

²³ Ćorović, Vladimir (1925) *Bosna i Hercegovina*, Beograd: Srpska književna zadruga.

²⁴ Pravoslavni sveštenici nisu ni pod austrougarskom vladavinom do druge polovine 18. stoljeća imali gotovo niti jedno značajno djelo, tako da se mogu izvlačiti i neki zaključci drukčije naravi.

pitanje “izostanka renesanse” u Bosni za vrijeme osmanske vlasti zahtijeva ponovno otvaranje i cjelovito sagledavanje. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, moguće je samo doći opet do općeg “imagološkog” zaključka: ako se već govori o “krivici” za nepostojanje renesansne književnosti evropskog tipa u Bosni u osmanskom periodu od osvajanja do 18. stoljeća, onda same činjenice potvrđuju već ranije doneseni zaključak: evropsku renesansnu književnu tradiciju nije imao ko unijeti u bosanski duhovni prostor i književnost. Bosanski muslimani su već bili uključeni u renesansnu književnost na orijentalnim jezicima, franjevački redovnici nisu preferirali duhovnost renesansne književnosti evropskog tipa, a pravoslavni sveštenici nisu bili ni uključeni u takve vrste kulturoloških tokova u Evropi. To je činjenica od koje polazimo ako želimo objasniti historijsko-kulturološke razloge nepostojanja renesansne književnosti evropskog tipa u Bosni od osvajanja 1463. do početka 18. stoljeća. Tačnije, to su unutarnji, vrlo važni razlozi izostanka renesansne književnosti evropskog tipa u bosanskoj književnosti u navedenom periodu.

OSVRT NA RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI
 POD UTJECAJEM OSMANSKE VLADAVINE:
 O IZOSTANKU RENESANSNE KNJIŽEVNOSTI EVROPSKOG
 TIPA (OD OSVAJANJA 1463. DO 18. STOLJEĆA)

Sažetak

U radu se daje osvrt na razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem osmanske vladavine sa posebnim akcentom na razmatranje pitanja krivice “zbog izostanka” renesansne književnosti evropskog tipa u Bosni od osmanskih osvajanja 1463. do početka 18. stoljeća. U uvodnom dijelu razmatra se književna renesansa kao kulturološko-civilizacijska razdjelnica u evropskim književnostima i “preporod” kao kulturološko-povijesni fenomen koji se često dešava kroz historiju literarne tradicije. Uvodi se pojam uključenosti bosanskog muslimanskog stanovništva u tzv. val renesansne literature osmanskog tipa pisane na orijentalnim jezicima, posebno u 16. stoljeću. Prilikom odgovora na otvoreno pitanje zašto u Bosni nije bilo evropske renesansne književnosti skreće se pažnja na činjenicu da svi materijalni pokazatelji ukazuju da na činjenicu da u spomenutom periodu, od 1463. godine do početka 18. stoljeća, niti jedna konfesionalna zajednica u Bosni, zbog odbrane vlastitih duhovnih motrišta, naprosto nije bila ni zainteresirana za renesansnu književnost evropskog tipa. To su unutarnji razlozi nepostojanja renesansne književnosti evropskog tipa u bosanskoj literarnoj tradiciji u navedenom periodu.

A VIEW ON THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL LIFE
IN BOSNIA UNDER THE INFLUENCE OF OTTOMAN RULE:
ON THE LACK OF RENAISSANCE LITERATURE
OF THE EUROPEAN TYPE
(FROM THE CONQUEST IN 1463 TO 18TH CENTURY)

Summary

The paper gives a view on the development of the spiritual life in Bosnia under the Ottoman rule with special emphasis on the consideration of the issue of guilt “for lack” of Renaissance literature of the European type in Bosnia from the Ottoman conquests in 1463 to the beginning of the 18th century. In the introductory part, the literary Renaissance is analysed as a cultural and civilizational dividing line in European literatures and the “revival” as a cultural and historical phenomenon that often happens in the history of literary tradition. The concept of the involvement of the Bosnian Muslim population in the so-called wave of Renaissance literature of the Ottoman type written in Oriental languages, and especially in 16th century, is introduced. While answering the open question why in Bosnia there was no European Renaissance literature, attention is drawn to the fact that all the material evidence point to the fact that in the mentioned period, from 1463 to the beginning of the 18th century, none of the confessional communities in Bosnia was simply interested in the Renaissance literature of European type, for the defense of their own spiritual viewpoint. Those were the inner reasons for the non-existence of Renaissance literature of the European type in Bosnian literary tradition in the mentioned period.

Key words: cultural history, European Renaissance literature, literature in Ottoman language, Bosnia, 16th and 17th centuries.